

Research Paper

University and culture; How do university and society connect?

Nematollah Fazeli¹

Received: Nov. 10, 2024; Accepted: Feb. 2, 2025

ABSTRACT

This article provides an analysis of the current position of the university institution in Iran, focusing on its connection with society. Over recent decades, the processes of bureaucratization and commercialization have imposed various structural and political pressures on the university, pushing it to serve commercial and political goals. In this article, I aim to highlight the diverse aspects and manifestations of these pressures and reveal their detrimental consequences for the educational, research, and cultural functions of universities. These challenges and pressures are not exclusive to the university institution in Iran; other societies face similar issues. Drawing on existing research, I explain this global aspect, but my emphasis is on the university institution in Iran. I argue that to address these challenges, it is not necessary to rely on the commercial and political functions of universities to strengthen their ties with society. Instead, if universities focus on their historical and traditional roles—cultivating educated and socially efficient individuals and serving the modern cultural values from which they originated—they can establish an organic connection with society. I distinguish between two models of universities: the "supportive university" and the "identity-oriented university." I argue that a supportive university cannot forge a strong and structural bond with society. What is needed is an identity-oriented university that remains true to its modern identity. To this end, I provide a historical review of the evolution of the university institution in Iran and demonstrate that the approach of rendering universities as mere service providers has not strengthened their connection with society—and cannot do so. Emphasizing the service-oriented approach to universities further undermines their freedom and independence, adversely affects the quality of education and research, and fails to bridge the gap between universities and society.

Keywords: university, academic culture, supportive university, Identity university, academic values

1. Professor of Anthropology, Social Studies Department, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran

✉ n.fazeli@ihcs.ac.ir

INTRODUCTION

This article critically examines the relationship between the university and society in Iran. Drawing upon global theoretical frameworks—particularly Ronald Barnett's perspectives—it argues that the connection between universities and society is no longer a given, but has become a site of crisis. In Iran, beyond global dynamics, specific political, social, and economic transformations have eroded the institutional independence of universities, steering them toward short-term governmental interests and market-driven imperatives. The absence of an organic bond between universities and society stems not merely from technical inefficiencies but from profound cultural and discursive crises. By distinguishing between two models—the "supportive university" and the "identity-oriented university"—this article contends that a genuine and constructive relationship with society can only be forged through a return to the university's cultural and historical mission.

OBJECTIVE

The primary objective of this study is to offer a critical analysis of the evolving relationship between universities and society in contemporary Iran. It seeks to demonstrate how and why Iranian universities have gradually distanced themselves from their identity-shaping and cultural functions, transforming into bureaucratic and service-oriented institutions. Furthermore, the article aims to propose a theoretical framework for reconstructing an organic relationship between universities and society. Providing a fundamental critique of official higher education policies—such as the commercialization of knowledge, the entrepreneurial university model, and cultural quarantine strategies—is an integral part of this objective. Ultimately, the article argues that strengthening the university-society nexus requires a revival of quality education, the nurturing of modern subjects, and a reinvigoration of scientific and cultural values rooted in modernity.

METHODOLOGY

This research adopts an analytical-critical approach based on qualitative methods. The author draws on his lived experiences within Iranian academic environments, supplemented by a comprehensive review of authoritative domestic and international theoretical studies. The primary methodologies employed include discourse analysis of higher education policies, historical investigation into the evolution of universities in Iran, and critical evaluation of the economic and political structures influencing higher education. Particular emphasis is placed on the institutional

genealogy of universities and the impact of Iran's rentier oil economy on the emergence of service-oriented academic institutions. Moreover, references to empirical studies on student alienation, and analyses of survey findings, significantly strengthen the article's arguments.

FINDINGS

The findings reveal that, since the 1950s, Iranian universities—under the influence of the oil economy and state policies—have increasingly adopted a service-oriented identity. This identity shift has diverted universities from cultivating modern, critical, and socially engaged individuals. Policies promoting localism and de-internationalization after the Islamic Revolution further isolated Iranian universities from global academic networks, resulting in intellectual stagnation and reduced dynamism. At the individual level, these trends have led to the widespread prevalence of academic alienation, student disillusionment, weakened critical capacities, and a growing desire for emigration. Multiple empirical studies, including research by Zaka'i and Esma'ili (2011), confirm that students in the humanities and social sciences experience feelings of powerlessness, social isolation, and estrangement from educational processes. At the institutional level, the dominant discourse positioning universities as service providers has severely undermined their scientific and institutional autonomy. Instead of generating critical and innovative knowledge, universities have largely focused on credentialism, commissioned projects, and the production of quantitative outputs. Furthermore, due to the failure to foster cultural subjects and the absence of an intercultural academic environment, Iranian universities have become ill-equipped to confront the challenges of globalization, technological innovation, and the socio-cultural transformations of the contemporary world. Based on these findings, the article emphasizes that Iranian universities—particularly in today's globalized context—must serve as mediators and producers of modern culture and identity. Achieving this requires a return to their historical mission: the cultivation of modern, critical individuals.

CONCLUSION

Reconstructing the organic link between universities and society in Iran necessitates a fundamental rethinking of the dominant discourse surrounding higher education. Commercialization, service-orientation, and the bureaucratization and ideological subordination of universities not only fail to foster deep societal engagement but also render universities ineffective and alienated from social developments.

Iranian Cultural Research

Abstract

The article proposes that universities must return to their core mission: the cultivation of modern, creative, critical, and responsible individuals. This revival demands a commitment to enhancing educational quality, safeguarding academic freedom, ensuring institutional independence, and creating spaces for open and creative dialogue within university settings. Only through a persistent effort to acknowledge and address structural deficiencies can Iranian universities reclaim their role as engines of cultural and social dynamism.

Without such a fundamental reconstruction, Iranian universities will remain incapable of responding to global technological, cultural, and social challenges, and may even exacerbate the crises facing society. Thus, the future of the university—and by extension, the future of Iranian society—is inseparably tied to a profound reconsideration of the university's role, mission, and institutional structure.

NOVELTY

The novelty of this article lies in its critical analysis of the university-society relationship in Iran, particularly by distinguishing between the "supportive university" and the "identity-oriented university." The article proposes that a genuine and lasting connection between universities and society can only be achieved by returning to the cultural and historical mission of universities. It offers a fundamental critique of the commercialization and service-orientation of universities and emphasizes the need for the revival of academic freedom, institutional independence, and educational quality in order for universities to play a meaningful role in social and cultural transformations.

CONFLICT OF INTEREST

No conflict of interest declared by the author.

BIBLIOGRAPHY

- Ahmadi, M. (2020). *Eqterah-e Ta'lim-e Ebtedāyi yā Ta'lim-e 'Aliye* [Proposal for Primary Education or Higher Education] (Majalleh-ye Ayandeh 1304-1305). Tehran, Iran: Institute for Social and Cultural Studies.
- Althusser, L. (2008). *Ideology and Ideological State Apparatuses* (R. Sadra, Trans.). Tehran, Iran: Našr-e Česhmeh.
- Barnett, R. (1990). *The Idea of Higher Education*. London: Open University Press.
- Barnett, R. (2016). *Understanding the University: Institution, Idea, Possibilities*. New York, NY: Routledge.
- Bauman, Z. (2024). *Liquid Modernity* (H. Mohammadzādah, Trans.). Tehran, Iran: Naqd Farhang.
- Beck, U. (2018). *Risk Society: Towards a New Modernity* (R. Fāzel & M. Farahmandnejād, Trans.). Tehran, Iran: Sales.
- Delanty, G. (2001). *Challenging Knowledge: The University in the Knowledge Society*. Open University Press.
- Derrida, J. (2004). *Eyes of the University*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Etemadifar, S. M. (2018). *Dānešgāh az Manzar-e Dānešjuyān* [The University from the Perspective of Students]. Tehran, Iran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Farastekhvagh, M. (2018). *Gāh va bigāhi-ye danešgāh dar Iran; Mabāhesi now va enteqādi dar bāb-e dānešgāh-pāžuhi, motāle'āt-e elm va amuzeš-e 'Ali* [The Occasional and Uncertain University in Iran: New and Critical Discussions on University Studies, Science Studies, and Higher Education]. Tehran, Iran: Āgah.
- Fazeli, N. (2015). *Tajrobe-ye tajaddod; Ruykardi ensān šenāxti be emrozi šodan-e farhang-e Iran* [The Experience of Modernity: An Anthropological Approach to the Modernization of Iranian Culture]. Tehran, Iran: Institute for Social and Cultural Studies.
- Fazeli, N. (2020). *Bāzsāzi-ye Zehnā-ye Seylzade* [Rebuilding Flooded Minds]. In *Farhang va Fāje'e: Jostārkhā-ye Ensānšenāxti darbāre-ye Mosibatha-ye Jām'i dar Iran* [Culture and Disaster: Anthropological Essays on Collective Calamities in Iran]. Tehran, Iran: Našr-e Farahāmeš.
- Giddens, A. (1999). *Tajaddod va tašaxos: Jame'eh va Hoviyat-e Shakhshi dar Asr-e Jadid* [Modernity and Self-identity: Society and Personal Identity in the Modern Age] (N. Movafaghian, Trans.). Tehran, Iran: Ney.

Iranian Cultural Research

Abstract

- Gillis, D. (2017). Pažuheš rā čegune bāyad sāmān dād? [How should research be organised?] (M. Taghavi & Z. Karimian, Trans.). Tehran, Iran: Axtarān. (Original work published 2008)
- Harari, Y. N. (2018). *Ensān-e xodāgune* [Homo Deus : A Brief History of Tomorrow] (Z. Aali, Trans.). Tehran, Iran: Farhang-e Now.
- Hartmut, R. (2019). *Šetāb va Bigānegi* [Lienation and acceleration : towards a critical theory of late-modern temporalit] (H. Poursafir, Trans.). Tehran, Iran: Āgah. (Original work published 2014)
- Hosseini Moghadam, M. (2017). Dānešgāh-e Irani: Gozar az Mahalli-garāyi be Beinolmelali-garāyi [Iranian University: From Localism to Internationalism]. In J. Rahmani (Ed.), *Porsheš az Dānešgāh-e Irani* [The Question of the Iranian University]. Tehran, Iran: Institute for Social and Cultural Studies.
- Jalaeipour, H. R. (2013). *Jāme'e-šenāsi-ye Iran: Jāme'e-ye Kaj-modern* [Sociology of Iran: The Quasi-modern Society]. Tehran, Iran: Našr-e Elm.
- Javaheri, F. (2019). *Siāsathā-ye farhangī dar dāneshgāh-hā-ye Dowlati (1357-1397)* [Cultural Policies in Public Universities (1979-2018)]. Tehran, Iran: Social and Cultural Policy-Making office of the Ministry of Science, Research and Technology.
- Javdani, H. (2020). *Degargaštā-ye Amuzeš-e 'Ali va Ayande-ye Piš-e Ru* [Transformations of Higher Education and the Future Ahead]. Tehran, Iran: Institute for Social and Cultural Studies.
- Kazemi, A., et al. (2017). *Motāle'āt-e farhangī va Ejtemā'i-ye kelās-e dars-e dānešgāhi* [Cultural and Social Studies of the University Classroom]. Tehran, Iran: Institute for Social and Cultural Studies.
- Lewis, H. (2019). *Negāhi enteḡādi be danešgāh-e Harvard* [Excellence without a soul : does liberal education have a future] (M. Mardihya, Trans.). Tehran, Iran: Institute for Social and Cultural Studies. (Original work published 2007)
- Lyotard, J. F. (2010). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge* (H. Nozarī, Trans.). Tehran, Iran: Gām No.
- Najati Hosseini, M. (2017). *Tabārešināsi-ye kelās-e dars dar Iran* [Genealogy of the Classroom in Iran]. Tehran, Iran: Institute for Social and Cultural Studies.
- Reading, B. (1997). *The University in Ruins*. Harvard University Press.
- Shayegan, D. (2017). *Afsunzadegi-ye jadid: Hoviyat-e čehel tekkeh va tafakor-e sayyār* [The New Enchantment: The Patchwork Identity and Mobile Thinking] (F. Valiani, Trans.). Tehran, Iran: Našr-e Farzān-Rouz.

Tawfiq, E., Yousofi, S. M., & Heydari, A. (2020). *Mas'ale-ye 'Elm va 'Oloum-e Ensāni dar Dār-ol-Fonoun-e 'Asr-e Nāseri* [The Issue of Science and the Humanities in the Dar-ol-Fonoun of the Naseri Era]. Tehran, Iran: Institute for Social and Cultural Studies.

World Bank (2014). *Siāsatgozāri-ye Noāvari dar Asr-e Jahāni šodan; Rāhnamāyi barāye Kešvarhā-ye dar Hāl-e Towse'e* [Innovation Policy in the Age of Globalization: A Guide for Developing Countries] (H. Zare, Trans.). Tehran, Iran: Markaz-e Melli-ye Jahāni Šodan.

Zakaei, M. S., & Esmaeili, M. J. (2011). *Javānan va Bigānegi-ye Tahsili va Dānešgāhi* [Youth and Educational and University Alienation]. Tehran, Iran: Institute for Social and Cultural Studies.

Iranian Cultural Research

Abstract

مقاله پژوهشی

دانشگاه فرهنگ؛ چگونه دانشگاه و جامعه به هم پیوند می‌خورند؟

نعمت‌اله فاضلی^۱

دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۲۰؛ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۴

چکیده

این مقاله تحلیلی از موقعیت کنونی نهاد دانشگاه در ایران از نظر چگونگی پیوند آن با جامعه است. در دهه‌های اخیر فرایندهای بروکراتیک‌شدن و تجاری‌شدن فشارهای گوناگون ساختاری و سیاسی به نهاد دانشگاه آورده است تا این نهاد را در خدمت هدف‌های تجاری و سیاسی قرار دهد. در این مقاله می‌کوشم تا جنبه‌ها و جلوه‌های گوناگون این فشارها را نشان دهم و پیامدهای مخرب آن برای عملکردهای آموزشی، پژوهشی و فرهنگی را بر ملا کنم. این چالش‌ها و فشارها صرفاً محدود به نهاد دانشگاه در ایران نیست و دیگر جوامع هم با آنها درگیرند. با استناد به پژوهش‌های موجود این جنبه جهانی را توضیح می‌دهم؛ اما تأکیدم بر نهاد دانشگاه در ایران است. برای مواجهه با این چالش‌ها استدلال می‌کنم که برای تقویت پیوند نهاد دانشگاه با جامعه نیازی نیست بر کارکردهای تجاری و سیاسی دانشگاه تکیه کنیم، بلکه اگر این نهاد به همان کارکردهای تاریخی و سنتی‌اش یعنی پرورش افراد تحصیل کرده و کارآمد اجتماعی پردازد و در خدمت ارزش‌های فرهنگی مدرن باشد که این نهاد از درون آنها برآمده است می‌تواند پیوندی ارگانیک با جامعه برقرار نماید. دو الگوی دانشگاه حمایتی و دانشگاه هویتی را از هم متمایز می‌سازم و استدلال می‌کنم که دانشگاه حمایتی نمی‌تواند پیوند محکمی و ساختاری با جامعه برقرار سازد و ما نیازمند دانشگاه هویتی هستیم که به هویت مدرن خود وفادار باشد. برای این منظور مروری تاریخی به تحولات نهاد دانشگاه در ایران می‌کنم و نشان می‌دهم با رویکرد خدماتی و حمایتی کردن دانشگاه، پیوند این نهاد با جامعه تقویت نشده است و نمی‌تواند تقویت شود. تشدید بر خدماتی کردن نهاد دانشگاه موجب تضعیف بیشتر آزادی و استقلال نهاد دانشگاه می‌شود و عملاً کیفیت آموزش و پژوهش دانشگاهی لطمه دیده و فاصله این نهاد هم از جامعه کم نمی‌شود.

کلیدواژه‌ها: دانشگاه، دانشگاه حمایتی، دانشگاه هویتی، فرهنگ دانشگاهی، ارزش‌های دانشگاهی

۱. استاد انسان‌شناسی، پژوهشکده مطالعات اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران

n.fazeli@ihcs.ac.ir

۱. مقدمه و بیان مسئله

کار دانشگاه، پرسیدن از همه چیز است؛ از جمله از خود نهاد دانش، دانشگاه و دانشگاهیان. حتی پرسش‌ها نیز لازم است پرسیده شوند. اغلب عادت داریم در مواجهه با پرسش‌ها، پاسخ آن‌ها را جست‌وجو کنیم. این عادت، خلاق و انتقادی نیست. هر پرسش، مفروضاتی دارد که اغلب پنهان و ناگفته‌اند. تحلیل این مفروضات، آشکارکننده و افق‌گشاست. ترجیح این است که قبل از جست‌وجوی پاسخ، پرسش‌ها را بکاوم. ببینیم پرسش نسبت دانشگاه و جامعه، چه پرسشی است؟ چرا طرح شده است؟ چه گروه‌هایی این پرسش را طرح می‌کنند؟ چه پاسخ‌هایی به آن داده یا می‌توان داد؟ چگونه می‌توان این پرسش را تحلیل کرد؟

قابل درک است که تحول بزرگی در روابط دانشگاه و جامعه رخ داده است و این رابطه دیگر امری طبیعی نیست. به تعبیر رونالد بارنت در مقدمه کتاب ایده آموزش عالی (بارنت، ۱۹۹۰)، امروزه این باور مناقشه‌انگیز شده است که «آموزش عالی اهداف ذاتی ارزشمند دارد». بارنت توضیح می‌دهد که ایده دانشگاه مدرن بر این اساس تکوین و توسعه یافت که دانشگاه در محیط نهادی نسبتاً مستقل از ملاحظات و منافع محدود اجتماعی توسعه یابد. در طول تاریخ، منافع دانشگاه و علم، در چشم‌اندازی تاریخی و بلندمدت نگریسته می‌شد؛ و همین اجازه می‌داد که نهاد دانشگاه تا حدودی مستقل از نیازهای فوری و ملاحظات سیاسی و اقتصادی آنی و روزمره باقی بماند. بارنت توضیح می‌دهد که این «استقلال نهادی» لازمه «آزادی علمی» و «عقلانیت» و «فرهنگ» است. این استقلال، امکان می‌داد تا به تعبیر بارنت دانشگاه دو عملکرد را به خوبی ایفا کند: ۱. «آزادی ذهن» یا رهایی بخشی^۱؛ و ۲. «خودتوانمندسازی^۲ دانشجویان».

به علاوه، آموزش عالی «وظیفه علمی» مهمی نیز بر عهده دارد که فراتر از نیازهای روزمره است. بارنت این وظیفه را «مشروعیت بخشی به ساختارهای شناختی جامعه»

1. emancipatory
2. Self-powerment

تعریف می‌کند؛ دانشگاه تعیین می‌کند که چه دانشی معتبر است و چه دانشی معتبر نیست. این وظیفه بزرگی است برای جامعه انسانی. همچنین بارنت توضیح می‌دهد که «ارزش‌های فرهنگی» مهمی وجود دارد که دانشگاه بر آن‌ها استوار شده بود؛ ارزش‌هایی که لزوماً اقتصادی و مادی یا منافع محدود اجتماعی نیستند. بارنت این ارزش‌ها را این‌طور فهرست می‌کند: (۱) ایجاد مرکزی برای انتقاد در جامعه؛ (۲) حفظ فرهنگ فکری جامعه؛ (۳) نهادی بی‌طرف و باز برای گفت‌وگو در جامعه؛ (۴) جست‌وجوی حقیقت و دانش عینی؛ (۵) پرورش شخصیت و سوژه مستقل و نقاد.

براساس باور به این ارزش‌ها، نسبت دانشگاه و جامعه تا دهه هفتاد میلادی بر پایه استقلال نهادی دانشگاه استوار بود. اما امروزه وضع تغییر کرده است و دانشگاه تحت فشارهای سیاسی و اقتصادی و اجتماعی شدید است. بارنت استدلال می‌کند که این مسئله ناشی از «تضعیف معرفت‌شناختی» بنیان‌های علم مدرن و همچنین «انحطاط جامعه‌شناختی» نهاد دانشگاه است.

دیدگاهی که بارنت^۱ (۱۹۹۰) درباره علل تضعیف استقلال نهادی دانشگاه بیان می‌کند و شیوه صورت‌بندی او از مسئله رابطه دانشگاه و جامعه، بر پایه تجربه اروپا و امریکاست. خود او نیز به این موضوع اذعان دارد. اما تحول رابطه دانشگاه و جامعه در ایران، تاریخ ویژه‌ای دارد و بیش از این که ریشه‌اش در «تضعیف معرفت‌شناختی و جامعه‌شناختی» نهاد دانشگاه باشد، ریشه در تحولات سیاسی و اجتماعی جامعه و نظام سیاسی ایران دارد. از آن جا که در اروپا و امریکا مسئله روابط دانشگاه و جامعه تا حدود زیادی به سازوکارهای درونی دانشگاه وابسته است، بارنت امیدوار است که این نهاد دوباره به موقعیت تاریخی گذشته‌اش بازگردد. او کتاب ایده آموزش عالی را با همین هدف می‌نویسد و راهبردها و راه‌های احیای دانشگاه لیبرال را مطرح می‌سازد. اما نسبت دانشگاه و جامعه در ایران، پیچیده‌تر و بحرانی‌تر از غرب است و نسخه‌های بارنت احتمالاً برای ما راهگشا نیست. در این مقاله قصد داریم که داستان دانشگاه و جامعه در

1. Barnett

ایران را براساس دانش و تجربه زیسته‌ام روایت کنم. این روایت محصول سال‌های طولانی تحصیل، تدریس و تحقیق در نظام آموزش عالی ایران است. دیدگاهی که آن را معقول و ضروری می‌دانم توجه و تکیه بر نقش‌ها و ارزش‌های فرهنگی دانشگاه است که بارنت آن‌ها را توضیح می‌دهد. اگرچه در موقعیت فعلی جامعه ایران کم‌تر کسی پیوند دانشگاه و جامعه ایران را برپایه این ارزش‌ها جست‌وجو می‌کند. مانند بارنت معتقدم بایستی در مقابل هر نیرو و عاملی که بنیان دانشگاه را تضعیف می‌کند بایستیم؛ زیرا دانشگاه ارزش‌هایی را در جامعه خلق و حمایت می‌کند که هیچ نهاد دیگری نمی‌تواند عهده‌دار آن‌ها شود. اگر در فهرست ارزش‌های فرهنگی بارنت تأمل کنید، بدون تردید شما هم این را می‌پذیرید که هم به این ارزش‌ها نیاز داریم و هم این ارزش‌ها را صرفاً نهاد دانشگاه می‌تواند تحقق بخشد.

حال می‌توانیم سراغ ایران بیاییم و قصه پیوند دانشگاه و جامعه در ایران را بشنویم. امروزه پرسش نسبت دانشگاه و جامعه را هم سیاستمداران، هم عامه مردم، و هم دانشگاهیان طرح می‌کنند. هر کدام علایق و سوگیری‌های خاص خود را دارند. اما یک چیز در میان همه مشترک است؛ همه خواهان پیوند محکم‌تر دانشگاه با جامعه‌اند. می‌بینیم که دانشگاهیان در همین دانشگاه، نگران گسیخته‌شدن دانشگاه از جامعه هستند؛ آن‌ها پیوند جامعه و دانشگاه را می‌خواهند؛ پیوندی که رضایت‌بخش نیست و برای تحکیم آن می‌پرسند چه می‌توان کرد؟ این که گسیختگی میان دانشگاه و جامعه وجود دارد با همکاران هم‌عقیده‌ام. اما ماهیت این گسیختگی چیست؟ و چه مواجهه‌ای می‌توان با آن داشت؟ پرسش‌های دشواری است و اجماعی درباره آن‌ها وجود ندارد. البته پاسخ دم‌دست و رایج این پرسش‌ها همین خط‌مشی‌های رسمی و شعارهایی است که این روزها رسانه‌ها و سیاستمداران و به تبع آن‌ها بسیاری از مدیران دانشگاه‌ها می‌گویند: «تجاری‌سازی دانش و دانشگاه»، «پیوند دانشگاه و صنعت»، «نظام ملی نوآوری»، «کاربردی‌سازی علوم انسانی»، «مسئولیت اجتماعی دانشگاه»، «دانشگاه کارآفرین» و خط‌ومشی‌ها و شعارهایی که عملاً دانشگاه را فاقد ارزش‌ها، هدف‌ها،

رسالت و استقلال درونی و برخاسته از علم و دانش می‌داند و علم و آموزش عالی را تمام و کمال ابزاری در خدمت قدرت و سیاست می‌شناسد. شکست این سیاست‌ها را بانک جهانی در پژوهش گسترده‌ای با عنوان «سیاست‌گذاری نوآوری در عصر جهانی‌شدن» راهنمایی برای کشورهای در حال توسعه» نشان داده است (بانک جهانی، ۱۳۹۳). حمید جاودانی محقق ایرانی مطالعات آموزش عالی نیز در «دگرگشت‌های آموزش عالی و آینده پیش رو» نشان می‌دهد این خط‌مشی‌ها چه پیامدهای زیان‌باری برای نظام دانشگاهی ایران داشته و دارد (جاودانی، ۱۳۹۹). اما به‌رغم این مطالعات، این خط‌ومشی‌ها و شعارها، هم‌ظاهری مردم‌پسند و عامیانه دارند و هم می‌شود آن‌ها را با زبان آمار و اطلاعات برای دیگران توضیح داد. مردم نیز چون با بحران فقر فراگیر، بیکاری و چالش‌های اقتصادی و مادی درگیر هستند، این خط‌ومشی‌ها و شعارها را معقول و دلنشین می‌یابند. سیاستمداران هم برای این که نشان دهند با مشکلات عامه مردم هم‌درد و هم‌سخن هستند، کم‌هزینه‌ترین راه را نقد دانشگاه می‌دانند و در رسانه‌ها، مجلس و هر کوی و برزن فریاد می‌زنند که: «چرا دانشگاه در حل مشکلات جامعه مشارکت نمی‌کند»، «چرا دانشگاه از جامعه دور شده است»، «چرا پایان‌نامه‌ها و رساله‌های دانشجویان و فعالیت‌های تحقیقاتی استادان مطابق نیازهای مردم نیست»، و امثال این «نقدنماها» و «فریادواره‌ها». از آن جا که نقد دانشگاه از نظر سیاسی مُجاز و حتی همسو با گفتمان رسمی است، مدیران، روزنامه‌نگاران و مردم با طیب خاطر دانشگاه را نقد می‌کنند.

این فریادواره‌ها ظاهری معقول و دلسوزانه دارند. پیش‌فرض این دیدگاه این است که گسیختگی دانشگاه از جامعه، مسئله‌ای فنی است و با اتخاذ چند تصمیم و راهبرد سیاست‌گذارانه مثل ایجاد «دفتر صنعت و دانشگاه»، یا «ابلاغ اولویت‌های پژوهشی سازمان‌ها به دانشگاه‌ها»، «تخصیص بودجه برای تحقیقات کاربردی»، و برگزاری همایش درباره اهمیت و ضرورت کاربردی‌سازی علوم انسانی و دانشگاه کارآفرین، مسئله پیوند دانشگاه و جامعه حل می‌شود. اگر مسئله دانشگاه و جامعه، مسئله فنی بود

و این رهیافت می‌توانست راهگشا باشد، اکنون حداقل سه دهه است که این خطومشی‌ها اجرا می‌شوند و می‌توان انتظار داشت که پیوند جامعه و دانشگاه محکم باشد و جایی برای نگرانی نیست؛ اما می‌دانیم و می‌دانند که این سیاست‌ها جواب نداده و نخواهد داد. مسئله دانشگاه و جامعه در ایران امروز، مسئله‌ای فکری و فرهنگی است، نه فنی. این نکته را به تفصیل شرح خواهم داد. راز ناکامی این سیاست‌ها و خطومشی‌ها این است که میان دانشگاه و جامعه پیوندی ارگانیک و کارکردی برقرار نیست؛ پیوندی که «گفتمان سیاسی حاکم» و «گفتمان دانشگاه» در اصول و مبانی فکری و فرهنگی با یکدیگر هماهنگ باشند. چالش گفتمانی که انقلاب پنجاه و هفت ایجاد کرد و علم جدید و دانشگاه را عرفی و سکولار دانست و آن را ناهمسو با ارزش‌های سیاسی دینی حاکم شناخت، نتوانست به مرور حل شود. نهاد دانشگاه به منزله «دیگری»، «غریبه» و «مهمان ناخوانده» در نظام سیاسی باقی ماند. نظام سیاسی نیز نمی‌توانست مانع تداوم دانشگاه یا حتی گسترش آن شود؛ ضرورت‌های ساختاری تاریخی و اجتماعی ایران امکان نفی دانشگاه را نمی‌داد. دانشگاه خانه و معبد طبقه متوسط فرهنگی مدرن ایران است. این طبقه در نتیجه گسترش شهرنشینی و تحولات جهانی شدن، طبقه‌ای بزرگ و نیرومند است. نظام سیاسی نمی‌توانست و نمی‌تواند این طبقه را کامل نادیده بگیرد و خانه‌اش را خراب کند. به علاوه، نظام حکمرانی به خدمات فنی علم جدید و دانشگاه نیاز داشت و دارد. چنین بود که دانشگاه ماند، اما مانند غده‌ای سرطانی و پرشتاب در همه جا سرایت کرد و گسترش یافت.

باری، دانشگاهیان دغدغه پیوند با جامعه را دارند، اما این دغدغه بخشی از موقعیت تاریخی است که این پیوند را پرسش‌انگیز کرده است. گمان نرود که چنین دغدغه‌ای طبیعی است و همواره دانشگاهیان چنین دغدغه‌ای داشته‌اند. ما اکنون در آغاز سده پانزدهم خورشیدی هستیم؛ در آغاز سده چهاردهم، پرسش اندیشمندان ایرانی (عیسی خان صدیق، محمدعلی فروغی و سیدحسن تقی‌زاده) این بود که: «تعلیم ابتدایی یا تعلیم عالی؟»؛ ما نیازمند کدام هستیم، مدرسه یا دانشگاه؟ (احمدی، ۱۳۹۹). آن‌ها

نرسیدند دانشگاه با جامعه چه نسبتی دارد. آن‌ها پرسیدند آیا نیازی به دانشگاه داریم یا خیر؟ اکنون چه اتفاقی افتاده است که دانشگاهیان اهمیت دانشگاه داشتن را بدیهی می‌پندارند و درصدد تقویت پیوند آن با جامعه برآمده‌اند؟ این پرسش مهمی است که به آن می‌پردازم. علاوه بر این، این که در چارچوب گفتمان فعلی و موجود، دانشگاهیان خواهان پیوند گسترده و محکم با جامعه باشند، شگفت است و تنش یا تناقض معناداری در آن هست. پیامد و دلالت عملی این خواسته، مداخله بیشتر حکومت و بازار در دانشگاه است. دانشگاه در ایران ضعیف‌تر از حکومت و بازار است. طبیعی است هر قدر فاصله میان آن‌ها کم شود، استقلال و آزادی نهادی دانشگاه کاهش می‌یابد. دانشگاه در ایران در وضعیت کنونی‌اش از آزادی و خودمختاری کافی برخوردار نیست و نزدیک‌تر ساختن دانشگاه به جامعه می‌تواند موقعیت خودمختاری دانشگاه را سست‌تر کند. این است ماهیت مناقشه‌انگیز سعی دانشگاهیان برای پیوند گسترده با جامعه. اما دقیقاً همین موضوع است که این پرسش را حساس می‌سازد. پیوند دانشگاه و جامعه، از علایق دانشگاهیان سرچشمه نمی‌گیرد، بلکه ضرورت تاریخی موقعیت اکنون است.

پرسش نسبت میان دانشگاه و جامعه، پرسش جهانی است. حداقل از دهه ۱۹۷۰ تاکنون این پرسش در جهان شکل گرفته و هر چه جلوتر آمده‌ایم اهمیت آن بیشتر شده است. پرسش‌انگیز شدن نسبت جامعه و دانشگاه ریشه در تحولات ساختاری اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و معرفتی در نیم‌سده اخیر دارد. دانشگاه مدرن از سده سیزدهم میلادی در ایتالیا آغاز شد و در سده هیجدهم با ظهور ملت-دولت‌ها و انقلاب علمی گسترده‌تر شده و از کلیسا استقلال یافت؛ و در قرن نوزدهم با انقلاب صنعتی و گسترش دولت‌های ملی، در اروپا و امریکا رونق گرفت و سازمان مدرن امروزی پیدا کرد و در سده بیستم در همه جهان گسترش یافت. تا نیمه قرن بیستم، رابطه دانشگاه و جامعه نسبتاً روشن بود. دولت‌ها دانشگاه را تأمین مالی و حمایت می‌کردند، و دانشگاه نیز وظیفه پرورش سوژه مدرن و تأمین دانش و فناوری‌های جدید را عهده‌دار بود. اما از دهه هفتاد با ظهور «دانشگاه توده‌ای» و همگانی شدن آموزش عالی، دولت‌ها

توانایی تأمین مالی دانشگاه را نداشتند و لاجرم دانشگاه به سوی بازار و بازاری شدن سوق یافته تا بودجه‌اش را تأمین کند. تجاری و پولی شدن دانشگاه، بحران کیفیت و حاشیه‌شدن آموزش و چالش‌های نهادی برای دانشگاه ایجاد کرد.

همچنین ظهور «اقتصاد دانش‌بنیان» و «گفتمان نظام‌های ملی نوآوری»، و «گفتمان تحقیق و توسعه» در دهه هشتاد به این سو، کارکردهای اقتصادی نظام‌های آموزش عالی بر جنبه‌های سیاسی و فرهنگی دانشگاه غلبه کرد. ظهور ابربحران‌ها^۱ نیز در کنار تحولات دیگری که بیان کردیم، این پرسش را ایجاد کرد که دانشگاه در جهان امروزی چه مسئولیتی در برابر این بحران‌ها و موقعیت موجود جهان دارد؟ در کنار این تحولات، «چرخش‌های معرفتی» نیز در ماهیت دانش و اهمیت و اعتبار آن به وجود آمد. اندیشه پست مدرن چالش‌های جدی معرفت‌شناختی برای علم جدید به وجود آورد. فرانسوا لیوتار در ۱۹۷۹ کتاب مشهور وضعیت پست مدرن؛ گزاشی درباره دانش (لیوتار ۱۳۸۰) را نوشت و در آن از پایان «فراروایت‌ها» از جمله پایان فراروایت علم و مشروعیت‌زدایی از علم صحبت کرد. گسترش اندیشه نسبیت‌گرایی، چشم‌اندازگرایی و پست مدرنیته، و در کنار آن ظهور عدم قطعیت، ناپایداری و «مدرنیته سیال» به تعبیر زیگموند باومن (باومن ۱۴۰۳)، و ظهور «جامعه مخاطره‌آمیز» به تعبیر آلریش بک (بک ۱۳۹۷)، موقعیت علم و دانشگاه در جهان را پرسش‌انگیز کرد و مهم‌ترین پیامد این موقعیت، پرسش از نسبت دانشگاه با جامعه است. دانشگاه هشیار است، یا حداقل آن‌قدر حساس و هشیار هست که متوجه موقعیت مسئله‌مند خود شود و برای آن بیندیشد و راه بگشاید. به تعبیر بارنت در کتاب فهم دانشگاه: «دانشگاه فعالیتی بی‌پایان است ... و چون همواره در حرکت است، همیشه در میان فضاهایش، فضاهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، نهادی و امثال این‌ها، حرکت می‌کند، در نتیجه قابلیت‌ها و امکان‌هایش همواره گسترش می‌یابد» (بارنت، ۲۰۱۶، ۹). امیدوارم ذهن شما را آماده کرده باشم برای تحلیل این که دانشگاه چه نسبتی با جامعه دارد؟

۱. بحران محیط زیست، بحران نابرابری‌های بین‌المللی و افزایش شکاف‌های جهانی میان کشورهای شمال و جنوب، بحران بنیادگرایی دینی و ظهور طالبان و داعش و فروپاشی افغانستان، عراق، یمن، سوریه و بحران خاورمیانه، بحران جهانی فقر، بحران بیماری‌های فراگیر ایدز و ظهور ویروس‌ها پاندمیک

۲. نو کردن نداشته‌ها

صحبت‌م را با این سخن ژاک دریدا از کتاب چشمان دانشگاه آغاز می‌کنم که «دانشگاه جامعه خود را منعکس می‌کند و با ایفای مسئولیتش با هدف نو کردن^۱ چیزی که دانشگاه آن را ندارد و چیزی که هنوز نیست به بحران‌های جامعه پاسخ می‌دهد» (دریدا^۲، ۲۰۰۴، ۱۵۵). دریدا در این عبارت غنی چند گزاره کلیدی را می‌گوید؛ گزاره‌هایی که راهنمای صحبت امروزم هستند:

(۱) دانشگاه در هر جامعه بازتاب آن جامعه است؛ نه تنها بازتاب «زیبایی‌ها»، بلکه بازتاب «زشتی‌ها»ی آن جامعه است؛ حتی این دومی اولویت بیشتری برای دانشگاه دارد: «دانشگاه تصویر و صحنه جامعه خود را، منظرهایش، تضادهایش، تناقضاتش، بازی‌ها و تفاوت‌هایش، و همچنین میلش برای یگانگی ارگانیک در کلیتی واحد را بازتولید می‌کند» (دریدا، ۲۰۰۴، ۱۵۴)؛

(۲) دانشگاه خود را در برابر جامعه مسئول می‌داند. استعاره دانشگاه برج عاج را فراموش کنیم؛ استعاره‌ای که هیچ وقت واقعیت نداشت و برای سرکوب ایدئولوژیک دانشگاه ابداع شد؛

(۳) برای ایفای این مسئولیت، دانشگاه نه تنها به «داشته‌ها» بلکه به «نداشته‌هایش» و به «چیزی که هنوز نیست» هم می‌اندیشد و تکیه می‌کند. «نداشته‌ها» مهم‌ترند؛ زیرا همین‌هاست که حس مسئولیت‌پذیری را معنادار و جدی می‌سازند؛

(۴) دانشگاه نداشته‌هایش را «نو می‌کند»؛ یعنی متناسب با تحولات و نیازهای روز، از نداشته‌هایش تعریف جدید و فهرست به‌روز می‌سازد. این راهبرد، راهگشاست؛ زیرا دانشگاه برای به‌روز و نو کردن نداشته‌هایش نیازمند نقد خود است، نقد برنامه درسی، نقد ساختار سازمانی، نقد فناوری‌ها، نقد فرایندهای یادگیری، نقد فرهنگ دانشگاهی، نقد استادان، نقد سیاست‌ها، و نقد چگونگی نسبتش با جامعه. دانشگاه داشته‌هایش

1. renewal
2. Derrida

زیاد است، اما گفتن از داشته‌ها یا نو کردن آن‌ها حاصلی برای حرکت کردن به جلو ندارد. دریدا متوجه اهمیت این نکته هست. استعاره «چشم» برای دانشگاه، همین توانایی دیدن نداشته‌ها و چشم بستن به روی داشته‌هاست. این راهبرد، البته اهل سیاست را آزار می‌دهد. آن‌ها از نو کردن نداشته‌ها و ندیدن داشته‌ها عصبانی می‌شوند. ولی ما که این جا جمع شده‌ایم سیاستمدار نیستیم. ما چشمان دانشگاهیم، همان چشمانی که داشته‌ها را نمی‌بیند و نداشته‌ها را نو می‌کند.

در نقل قول دوم، دریدا نکته دیگری نیز اضافه می‌کند. دانشگاه متوجه میل جامعه برای رسیدن به وحدتی ارگانیک نیز هست؛ «وحدتی ارگانیک» و «کلیتی واحد»، این عبارت‌ها نیازمند توضیح بیشترند. دریدا آن‌ها را توضیح نمی‌دهد؛ اما قصه روشن است. دانشگاه بازتولید روح وحدت‌بخش جامعه است. چه چیزی جان یا روح جامعه معاصر است؟ ممکن است نتوان پاسخ قطعی و یگانه‌ای به این پرسش دشوار داد؛ اما از نظر من، پاسخ مدرنیته است (همه انواع مدرنیته اعم از مدرنیته متقدم، مدرنیته متأخر یا همان پست مدرنیته، مدرنیته غربی، مدرنیته‌های غیرغربی، و آن‌ها که در افریقا، در امریکای لاتین، در آسیا و در خاورمیانه تکوین و توسعه یافتند). در ایران، مدرنیته به تجدد تبدیل شد. موارد پیش‌گفته اصول و راهنمایی هستند که به کمک آنها این پرسش را تحلیل می‌کنم که چه نسبتی میان دانشگاه و جامعه امروز ایران وجود دارد؟

برای پاسخ به این پرسش، نهاد دانشگاه را بایستی در بستر جامعه ایران و تاریخ معاصر آن قرار داد. جامعه ایران را با مفهوم تجدد ایرانی و دانشگاه هم ذیل همین تجربه قابل فهم است. مسئله دانشگاه را در چارچوب نسبت دانشگاه با تجدد می‌توان صورت‌بندی کرد؛ به این معنی که نهاد دانشگاه در ایران از کارکرد اصلی‌اش یعنی پرورش سوژه مدرن، فاصله دارد. اقتضاء مدرنیته این است که دانشگاه از طریق پرورش سوژه مدرن و تکوین و توسعه فرهنگ متناسب با آن در فرایند ساخت‌یابی جامعه شرکت فعال کند. شهروند^۱، نام دیگری برای سوژه مدرن است؛ انسان مدرنی که حقوق سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی

معینی به او تعلق می‌گیرد و متناسب و متناظر با آن‌ها وظایفی دارد، مسئولیت‌هایی را می‌پذیرد و از آزادی‌هایی برخوردار است. کار دانشگاه، تربیت شهروندانی آگاه، خلاق و مسئول است؛ شهروندانی که مسئولیت معاصریت و زیستن در موقعیت‌های پیچیده و فرایپیچیده امروز را بپذیرند، بیندیشند، بیافرینند، گفت‌وگو کنند، با شجاعت و شهامت به دنبال دانستن باشند، اصل طلایی تردید را در همه وجوه سرمشق خود قرار دهند، پرسشگرانه جلودار جامعه خویش باشند، پرسش‌های جامعه را مطرح کنند و سؤالات جدیدی را پیش روی جامعه قرار دهد.

همچنین دانشگاه را روح و هویت جامعه مدرن می‌دانم و «رسالت نهادی» آن را نه در تأمین خدمات، بلکه ترویج و توسعه تصور اجتماعی^۱ مدرن می‌شناسم؛ تصویری که بر فرهنگ و ارزش‌های دموکراتیک، حقوق بشری، عقل‌گرایی، انسان‌گرایی، آزادی و برابری تکیه دارد. ناتوانی یا کم‌توانی دانشگاه ایرانی در پرورش سوژه مدرن به دلیل نوع نسبت میان جامعه و دانشگاه است، نسبتی که متناسب با روح و فرهنگ دانشگاه نیست. برای تشریح این مسئله بایستی بدانیم نسبت جامعه و دانشگاه در چه چارچوب مفهومی قابل توضیح است؟ مفاهیم «دانشگاه حمایتی» و «دانشگاه هویتی» از هم متمایز است؛ وظیفه اصلی دانشگاه حمایتی یا «دانشگاه فن‌محور» حمایت از نظام حکمرانی برای تثبیت و توسعه سیطره و قدرتش است. به تعبیر لویی آلتوسر (آلتوسر ۱۳۸۷)، دانشگاه حمایتی پاره‌ای از «دستگاه ایدئولوژیک دولتی» است. دانشگاه حمایتی دو کارکرد اصلی دارد؛ ۱) تربیت نیروی سیاسی حامی نظام سیاسی حاکم؛ ۲) تأمین خدمات فنی نظام حکمرانی. اما کارکرد اصلی «دانشگاه هویتی»، یا «فرهنگ‌محور» توسعه فرهنگ و شیوه زندگی و اندیشه مدرن است. دانشگاه می‌تواند در مسیر توسعه همه‌جانبه جامعه قرار گیرد؛ اما این مسیر نه از راه خدماتی شدن این نهاد، بلکه از راه عملکرد فرهنگی و هویتی‌اش امکان‌پذیر است. این نیز تنها هنگامی تحقق می‌پذیرد که دانشگاه بتواند در مسیر رشد و شکوفایی سوژه مدرن قرار گیرد.

حمایتی بودن دانشگاه در ایران مسئله‌ای تاریخی است. در این زمینه تاکنون دانشگاه‌پژوهان ایرانی^۱ دانش غنی فراهم کرده‌اند. می‌توانیم در پرتو این دانش، این فرایند تاریخی را تحلیل کنیم. این فرایند در بستر تغییرات بزرگ و طولانی اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و فناورانه ملی و جهانی شکل گرفت؛ تغییراتی که هم این نهاد را قوام و دوام بخشید و هم مانع کارکرد و عملکرد مطلوب آن شد. با فرایندی متناقض مواجه هستیم؛ به این معنی که دانشگاه هم در سیر تاریخی‌اش گسترش می‌یابد و هم به شکلی رضایت‌بخش، پاسخگوی نیازها و اقتضائات جامعه نیست. برای شناخت این تناقض، نیاز داریم منطق و روند تکوین و گسترش دانشگاه را واکاوی کنیم.

۳. دانشگاه حمایتی یا هویتی؟

فهم دانشگاه در بستر جامعه، نیازمند درکی نظری از نسبت میان این نهاد و جامعه است. هم دانشگاه هم جامعه، مفاهیم و پدیده‌هایی مدرن هستند. هر دو را از منظر مدرنیته می‌توان توضیح داد. وقتی می‌گوییم جامعه، یعنی جامعه مدرن؛ جامعه نامدرن وجود ندارد. چنین گروهی از انسان‌ها را قبیله و عشیره می‌نامند نه جامعه. دانشگاه نامدرن هم وجود ندارد. چنین نهاد آموزشی و علمی می‌شود مدرسه علمیه و حوزه دینی.

نسبت میان جامعه و دانشگاه نیز تابع درک از مدرنیته است. دو نسبت میان دانشگاه و جامعه (مدرن) شکل گرفته است: حمایتی و هویتی. این دو را می‌توان دو گفتمان رقیب دانست. همان‌طور که گفته شد، پیوند حمایتی، پیوند مبتنی بر ارائه خدمات است. ارتش، شهرداری، نظام بهداشت و سلامت، سازمان ثبت احوال و املاک، کارخانه‌ها، نظام بازرگانی و بانک‌ها از جامعه حمایت می‌کنند و برای تأمین نیازهای معینی شکل گرفته‌اند و خدمات مشخصی به جامعه می‌دهند. جوامع به آن‌ها نیاز دارند و اگر این سازمان‌ها خدمات مناسب ندهند، زندگی برای افراد آن جامعه دشوار می‌شود. مثلاً شاخص امید به زندگی پایین می‌آید، فقر زیاد می‌شود، افراد احساس ناامنی می‌کنند و

۱. محمدمبین قانع‌ی راد، مقصود فراستخواه، علی پایا، ابراهیم توفیق و دیگران

غیره. اما کلیت جامعه دچار بحران معنایی نمی‌شود؛ جامعه همچنان زنده می‌ماند و تشخص آن در مقام جامعه‌ای مدرن یا معاصر زائل نمی‌شود. ناکارآمدی سازمان‌های حمایتی نشان‌دهنده ضعف نظام حکمرانی و مدیریتی است. اما این سازمان‌ها چیرستی و هویت جامعه را تعیین و تعریف نمی‌کنند.

همچنین بسیاری از نهادها و سازمان‌ها در جامعه اگرچه خدمات ارزشمند و مهمی ارائه می‌کنند، اما هستی آن‌ها به دلیل جایگاه هویت‌دهنده‌شان در جامعه است. نظام‌های آموزشی و آموزش عالی، مراکز هنری و سازمان‌های دینی و تمام سازمان‌هایی که مستقیماً با تولید و توزیع نمادها و فرهنگ سروکار دارند، پیوندی هویتی با جامعه دارند. این سازمان‌ها نه تنها در شکل دادن شخصیت، منزلت، شیوه زندگی و چگونگی بودن و شدن افراد نقش ایفا می‌کنند، بلکه جامعه در کل از این نهادها معنا و اعتبار می‌گیرد. اگرچه در جوامع معاصر دین همچنان اهمیت دارد، اما جریان عرفی شدن^۱ باعث شده است نقش سازمان‌های دینی در اعطای هویت به جوامع کاهش یابد. نظام‌های آموزشی و آموزش عالی و همچنین نهاد هنر تکیه‌گاه‌های اصلی هویت بخش در جامعه مدرن هستند.

دانشگاه نهاد هویتی است؛ زیرا دیگر نهادها و ارکان جامعه مدرن متکی بر عملکرد فکری و آموزشی و تربیتی دانشگاه هستند. دانشگاه ذهن و زبان جامعه مدرن است؛ شیوه اندیشیدن، سخن گفتن، و فناوری‌های اداره و حکمرانی جامعه مدرن را دانشگاه فراهم می‌کند. سوژه مدرن محصول و میوه دانش مدرن است؛ و دانشگاه فضای خلق این دانش و پرورش این سوژه است. دانش‌های مدرن، «فناوری‌های قدرت» و «حکومت‌مندی»^۲ هستند. این گزاره شاید مهم‌ترین اکتشاف میشل فوکو بود. سامان جامعه مدرن بر پایه زیست سیاسی است که همه افراد سوژه و سوژگی دارند و می‌توانند در فرایند خلق قدرت مشارکت کنند. در جامعه مدرن، قدرت در فرایند اجتماعی و با مشارکت همه شکل می‌گیرد و در بین همه توزیع می‌شود. دانش هم در این جامعه،

1. Secularization
2. governmentality

عملکردی دوگانه دارد. به تعبیر فوکو دانش‌های مدرن هم «فناوری‌های قدرت‌اند» و هم «هنر حکومت نشدن» را ممکن می‌سازند؛ هنری که در نتیجه نقد فراهم می‌شود؛ نقدی که علوم مدرن به ویژه علوم انسانی عهده دار و مولد آن هستند.

خدماتی و حمایتی دیدن نسبت دانشگاه و جامعه نه تنها تقلیل‌گرایانه است، بلکه پیامدهای مخربی برای جامعه و دانشگاه دارد. نسبت دانشگاه با جامعه مدرن، نسبت روح با بدن است. روح، هستی و هویت و معنای وجودی و کلیت و چیستی انسان را شکل می‌دهد. انسان می‌تواند بدون پا، بدون دست، یا چشم یا گوش زندگی کند و همچنان انسان باشد، اما انسان بدون روح، هستی‌اش محو می‌شود. دانشگاه، روح جامعه مدرن است؛ تکیه‌گاه مدرنیته، عقل و عقلانیت است و دانشگاه، نهاد عقل مدرن است. می‌توان عقل مدرن را نقد کرد، اما نمی‌توان آن را نادیده گرفت. عقل‌گرایی پاره‌ای از فرهنگ مدرن است. دنیای مدرن مبتنی بر تکوین و توسعه فرهنگ است؛ فرهنگی که هسته آن را ارزش‌های دموکراتیک و حقوق بشری و انسان‌گرایی و عقل‌گرایی تشکیل می‌دهد. بیل ری‌دینگز^۱ (۱۹۹۷) در کتاب پرآوازه‌اش با عنوان دانشگاه رو به ویرانی نشان می‌دهد مأموریت و وظیفه تاریخی دانشگاه در جهان مدرن، ترویج و توسعه این فرهنگ بود. اگرچه در دهه‌های اخیر سیطره بازار و اقتصادگرایی، نقش ابزاری، بازاری یا حمایتی دانشگاه را بیشتر و برجسته‌تر کرده است، اما همیشه وظیفه نهاد دانشگاه، وظیفه هویتی و فرهنگی آن بود و هنوز هم بازاری و ابزاری شدن دانشگاه محل منازعه و مناقشه جدی است. همچنان ساختار تاریخی و فرهنگی علوم و رشته‌ها و فرهنگ‌های دانشگاهی در برابر خدماتی و حمایتی شدن دانشگاه مقاومت می‌کنند و جامعه‌شناسانی مانند جرارد دلانتی^۲ (۲۰۰۱) استدلال می‌کنند که به‌رغم همه تحولات موجود، کار دانشگاه همچنان پرورش شهروند فرهنگی^۳ است.

-
1. Readings
 2. Delanty
 3. Cultural citizen

باری، نسبت دانشگاه با جامعه مدرن، حمایتی نیست، بلکه هویتی است. اما نظام‌های سیاسی در ایران، دانشگاه را از همان تأسیس دارالفنون تاکنون، کم‌وبیش سازمانی خدماتی و حمایتی می‌دانند و آن را بازوی حکومت می‌شناسند. با وجود این، حمایتی دیدن دانشگاه در زمان‌های متفاوت یکسان نیست. حکومت پهلوی فلسفه سیاسی نوسازی و تجدد را پذیرفته بود؛ از این رو، نهاد دانشگاه از لحاظ نظری برای آن کارکرد هویتی داشت، اگرچه شأن حمایتی دانشگاه را هم زیاد و زیاده می‌دانست. در دوره پساانقلاب اسلامی، حکومت وزن بیشتر را به شأن حمایتی دانشگاه داده و شأن هویتی آن را در حاشیه رانده است. بحران امروز دانشگاه از این جا سرچشمه می‌گیرد. ایران درگیر موقعیتی تناقض‌آمیز است. از سویی فرایند تجدد را تجربه می‌کند؛ از دیگر سو نمی‌خواهد پذیرای دانشگاه، نهاد هویت‌دهنده به تجدد باشد. تجدد ایرانی پاره‌ای از فرایند جهانی مدرنیته و یکی از مدرنیته‌هاست و مقتضیات خاص و محلی خودش را دارد. این است که روشنگران ایرانی از همان آغاز آن را «تجدد»، و نه مدرنیته، نامیدند. برخی محققان مانند شایگان (۱۳۹۶) و جلالی‌پور (۱۳۹۴) این تجربه را ناقص و نابارور توصیف می‌کنند. نشان داده‌ام «تجربه تجدد» ایرانی نابارور نیست، ولی پرهزینه و با فراز و نشیب‌های سخت است؛ و گاه وضعیت شکننده‌ای برای جامعه ایران ایجاد می‌کند (فاضلی، ۱۳۹۴). تجدد را هر طور تعریف کنیم و هر چه باشد، پیوندی هستی‌شناختی با نهاد دانشگاه در ایران دارد. از این رو، شناخت دانشگاه نیازمند شناخت تجدد ما است؛ و شناخت تجدد نیز نیازمند شناخت دانشگاه است. کمال یافتن و تمام شدن فرایند ناتمام تجدد مستلزم بالندگی و بلوغ دانشگاه است و این بلوغ نیز در گرو کیفیت تجربه تجدد است. راهی بیرون از تجدد وجود ندارد. همین اقتضا می‌کند که دانشگاه را نقد کنیم و سرشت و سرنوشت آن را جدی بگیریم. سرچشمه همه چشمه‌های تمدن مدرن، تنها تمدنی که عملاً و فعلاً وجود دارد، دانشگاه است. اگر آب‌های جاری و ساری در جامعه‌ای گِل‌آلود است، لازم است سرچشمه را اصلاح کنیم.

۴. نفتی شدن نداشته‌ها

همان طور که اشاره کردم دانشگاه در ایران بیشتر حمایتی است تا هویتی؛ فنی است تا فرهنگی؛ بروکراتیک است تا ایستیمیک؛ ایدئولوژیک است تا مدنی. ریشه این موقعیت در وابستگی بیش از حد دانشگاه به نظام سیاسی است. نفتی شدن اقتصاد ایران نقش تعیین‌کننده‌ای در این زمینه داشت و بخش مهمی از نداشته‌های دانشگاه در ایران محصول همین موقعیت اقتصاد نفتی است. برای روشن‌تر شدن این مسئله روایتی تاریخی و تبارشناسانه از دانشگاه حمایتی و نفتی ارائه می‌کنم.

فراستخواه (۱۳۹۷) با نگاهی تاریخی به روند تشکیل دانشگاه از دوره پیش از اسلام تا زمان معاصر، از فقدان استمرار نهاد علم در ایران می‌نویسد. او نشان می‌دهد وابستگی نهاد علم به حکومت‌ها و میل حاکمان سبب شد نهاد علم در دوره‌هایی شکوفا و در دوره‌هایی افول کند. برخلاف دانشگاه‌های غربی که پس از قرن سیزدهم میلادی به مرور در اروپا شکل گرفتند و استقلال خود را از حکومت‌ها حفظ کردند، در ایران وابستگی نهاد علم به حکومت‌ها باعث تضعیف و نهادینه‌نشدن علم و در پی آن پراکندگی نخبگان شد. از نگاه او این قاعده شامل نهاد علم در دوره معاصر ایران هم شد. زاده‌شدن دانشگاه مدرن نیز بیشتر محصول اراده سیاسی و دولت‌های ایران بود و نه محصول تحولات معرفتی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و هستی‌شناسانه جامعه ایرانی. فراستخواه شش دوره یا سرمشق را در مسیر گسترش نهاد دانشگاه ایرانی در دوره معاصر از آغاز تاکنون برمی‌شمرد (جدول شماره ۱). از تأسیس دارالفنون تا دهه ۳۰ شمسی، دانشگاه با الگوی فرانسوی و هدف نخبه‌پروری به جذب اعیان و اشراف و نخبگان فکری، سیاسی و ادبی می‌پردازد. مهم‌ترین آرمان اجتماعی دانشگاه در این دوره، دست‌یافتن به ساختار سیاسی مشروطه، افزایش توان نظامی و ملزم کردن شاه به مهم‌ترین دستاورد مشروطه یعنی قانون است (فراستخواه، ۱۳۹۷).

از دهه ۴۰ تا ۵۰ الگوی انگلوساکسون سیطره می‌یابد و رسالت دانشگاه به تولید نیروی انسانی متخصص برای دولت تغییر می‌کند؛ یعنی تکنوکرات‌ها، بوروکرات‌ها و

فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران

۱۰۲

دوره ۱۸، شماره ۲

تابستان ۱۴۰۴

پایه ۷۰

تکنسین‌های عالی‌رتبه در همه سطوح و برای اداره کشور تربیت می‌شود. دانشگاه در این دوره عقلانیت مدرن را می‌پذیرد و خود را دستگاهی معرفتی می‌داند که قرار است ما را در عقلانیت جهانی و علم مدرن ادغام کند. با این حال، در این دوره دستگاه سیاسی همچنان دانشگاه را بازوی حکومت می‌داند و استقلالی برای نهاد دانشگاه قائل نیست؛ مسئله‌ای که از آن زمان تا به امروز همچنان ادامه دارد. در تحولات سیاسی و اجتماعی این دوره تلقی دوگانه از نهاد دانشگاه سبب ایجاد دو رویه موازی و البته متناقض می‌شود؛ یکی تبدیل دانشگاه به زیرمجموعه اداری حکومت و دیگری پذیرش نقش جامعه‌ساز و توسعه‌مدار دانشگاه در بستر اجتماعی به عنوان مأمون علم مدرن و معرفت عقلانی جدید. به این ترتیب، دانشگاه به الگو و سرمشقی از نوسازی جامعه تبدیل می‌شود. جامعه، دانشگاه را می‌آفریند و دانشگاه به بازآفرینی جامعه می‌پردازد.

جدول ۱. سرمشق‌های شش‌گانه دانشگاه در ایران

دوره	سرمشق	نتیجه
دهه اول تا ۳۰	الگوی فرانسه	نخبه‌گرایی دانشگاهی
دهه ۴۰ و ۵۰	الگوی انگلوساکسون	تولید نیروی انسانی متخصص برای دولت
آستانه انقلاب	ادغام دانشگاه در سیاست	دیگری‌شدن دولت و کلنجار رفتن با دولت
دهه ۶۰	انقلاب فرهنگی	ادغام دانشگاه در دولت
دهه ۷۰	توده‌گرایی و تقاضای اجتماعی	سیطره کمیت، افت کیفیت، آموزش عالی انبوه و مدرک‌گرایی
دهه ۸۰	پولی‌شدن آشکار و نهان	پارادایم بنگاهداری متناقض‌گون با مدیریت دولتی! مخدوش شدن مسئولیت اجتماعی و سرمایه نمادین دانشگاه

منبع: فراستخواه، ۱۳۹۷، ۱۸۷

در این روایتی که فراستخواه از تاریخ دانشگاه می‌گوید می‌بینیم که چگونه تضادها، تناقضات و بازی‌های جامعه ایران در دانشگاه بروز و ظهور پیدا می‌کند. دانشگاه، گریزی از پیوند با نظام سیاسی ندارد. اگر نظام سیاسی، دانشگاه را نهادی خدماتی و حمایتی بداند، لاجرم برای بیشینه ساختن استفاده‌های خود، استقلال نهادی دانشگاه را

نمی‌پذیرد و سازمان دانشگاه را مانند سازمان ارتش یا هر سازمان دیگری تحت فرمان و انقیاد خود در می‌آورد. نظام سیاسی به ویژه در دوره پساانقلاب، با فرازونشیب‌هایی، آزادی دانشگاهی و استقلال نهادی دانشگاه را نپذیرفت و دخالتی همه‌جانبه در سازوکارهای دانشگاه داشت. این دخالت از تمامیت‌خواهی و اقتدارگرایی حکومت، و اقتصاد رانتی و نفتی ناشی می‌شود. درباره تمامیت‌خواهی و اقتدارگرایی، نکته پنهانی برای آشکار کردن وجود ندارد؛ اما نقش و تأثیر اقتصاد نفتی و رانتی بر آموزش عالی ایران هنوز حداقل در حوزه عمومی ناشناخته است.

از سال ۱۳۳۰ روند حرکت جامعه ایران در تمام زمینه‌ها متأثر از شکل‌گیری اقتصاد نفتی تغییر کرد. اگرچه از آغاز سده چهاردهم، ایران موفق به اکتشاف نفت و صادرات آن شد اما تا سال ۱۳۳۰ نفت در اقتصاد و بودجه سالانه ایران سیطره نداشت. نفتی شدن اقتصاد، منجر به ایجاد دولت رانتی شد و دولت‌ها نیز با بودجه نفتی، دانشگاه‌ها را به‌طور شتابان گسترش دادند. عملکرد نهاد دانشگاه در ایران از دارالفنون تا دانشگاه تهران و از دانشگاه تهران تا سال ۱۳۳۰، عملکردی توسعه‌ای و با کیفیت بود. توفیق و همکارانش (۱۳۳۹) در «مسئله علم انسانی در دارالفنون عصر ناصری» به شیوه متقاعدکننده نشان می‌دهند که دارالفنون و دانشسراهای عالی، که تا قبل از تأسیس دانشگاه تهران شکل گرفتند، کارنامه موفق و تأثیرگذاری داشتند. نخستین استادان دانشگاه در ایران، چهره‌های بزرگ و تاریخی شدند و دانش‌آموختگان دارالفنون و دانشسراها و دانشگاه‌ها، نقش تاریخی مهمی در تحولات و توسعه ایران چه در انقلاب مشروطه، یا تکوین توسعه صنعت، شهرنشینی، تأسیس و گسترش نهادهای تمدنی مدرن ایفا کردند.

اما از سال‌های ۱۳۳۰ و بعد از آن، تاریخ دانشگاه ایرانی از نظر کیفیت در آموزش، پژوهش و تربیت سوژه به تدریج دچار گسست شد. از آن زمان، دولت‌های حامی پرور و رانتی، دانشگاه را مبلغ ایدئولوژی خود می‌دانند و از بودجه عمومی کشور برای سیطره بر دانشگاه استفاده می‌کنند. دستگاه بروکراسی دانشگاه، بازوی حکومت برای مدیریت

دانشگاه و هر شکل مداخله در این نهاد است. از کنکور و گزینش دانشجو گرفته تا جذب اعضای هیئت علمی و حتی ارتقای آن‌ها، از برنامه درسی گرفته تا فعالیت‌های هنری و فراغتی، از محتوای کتاب‌های درسی و آموزشی تا کنفرانس‌ها و نشست‌های بحث و گفت‌وگو، زیر نظر مدیریت سیاسی دانشگاه قرار دارد. این شیوه نظارت و کنترل دانشگاه، نیازمند هزینه‌های بزرگ است که حکومت آن را از اقتصاد نفتی تأمین می‌کند. همچنین دانشگاه برای حکومت و طبقه حکومتی حامی آن منبع ارزش‌های منزلتی و مادی است. حامیان حکومتی با رانت سیاسی و اداری، هم مدارک تحصیلی دریافت می‌کنند؛ هم مزایای منزلتی و مادی دانشگاه را دارند.

در این موقعیت، دانشگاه به جای خلاق، نوآور، پرسشگر، نقاد، مسئول، دلیر و شجاع بودن، محافظه‌کار می‌شود؛ و به جای رهایی‌بخشی و آزاداندیشی، اندیشه را کنترل و محدود می‌کند. این مسئله با هستی دانشگاه تعارض دارد و تعارضات درونی و اختلال در فرایندهای یاددهی و یادگیری ایجاد می‌کند. در این فضا و فرهنگ دانشگاهی، شخصیت دانشجو و مدرس امکانی برای رشد ندارد و اشکال پیچیده‌ای از ناهنجاری‌ها در کلاس‌های درس، پردیس‌ها و فضاهای دانشگاهی روی می‌دهد.

نجاتی حسینی (۱۳۹۶) این پدیده را به «ضد کلاس» و کاظمی (۱۳۹۶) آن را «شبه کلاس» می‌نامد. اعتمادی‌فر (۱۳۹۷) نیز در پیمایش‌های ملی، موضوع‌گیری خصمانه، ستیزآمیز و احساس نارضایتی عمیق در بین دانشجویان را نشان می‌دهد. این پیمایش‌ها نشان می‌دهند که احساس اجحاف، سرکوب، نابرابری، بهره‌کشی، استثمار، عدم برخورداری از فضای ترغیب‌کننده یادگیری و احساسات منفی دیگر، تجربه روزمره دانشجویان شده است. این وضعیت را ذکایی و اسماعیلی (۱۳۹۰) در پژوهشی تجربی، «بیگانگی تحصیلی» توصیف کرده‌اند؛ وضعیتی که «دانشجویان از نظر جامعه‌پذیری و فرهنگ‌پذیری دانشگاهی، ناکارآمد و منفعل هستند و با ساختار، فرایند و فرهنگ دانشگاهی احساس جدایی و بیگانگی می‌کنند».

این محققان تجربه زیسته دانشجویان تحصیلات تکمیلی علوم انسانی و اجتماعی

دانشگاه‌های تهران را پدیدارشناسانه پژوهش کرده‌اند و نشان می‌دهند که «احساس و نگرش بی‌قدرتی، بی‌هنجاری، انزوای اجتماعی و در کل بیگانگی از خود، فرایند تحصیل، فضای دانشگاه، اساتید و دیگر دانشجویان به طور فزاینده در اندیشه و احساس طیف قابل توجهی از دانشجویان تحصیلات تکمیلی علوم انسانی و اجتماعی رواج یافته است». آن‌ها ریشه این وضعیت را «ارتباط و تأثیرپذیری مستقیم از سیاست فرهنگ» می‌دانند و نشان می‌دهند که این وضعیت «آثار و پیامدهای اجتماعی، روانی و اقتصادی مهمی در زندگی دانشجویان دارد». همچنین، آثار ویرانگر را این گونه توصیف می‌کنند: «فاصله‌گزینی یا بیگانگی دانشگاهی هدفمند، تطابق‌گزینی با انتظارات و هنجارهای شناختی دانشگاهی و ایجاد هماهنگی و تعادل بین نیازها و ارزش‌های شخصی با خود دانشگاهی و رسمی (خرده‌فرهنگ شاگرد اولی‌ها)». وضعیت چنان بحرانی است که دانشجویان آگاهانه و عامدانه با فرهنگ رسمی و حاکم دانشگاهی «فاصله‌گزینی» می‌کنند و «بیگانگی دانشگاهی هدفمند» دارند.

«سیاست فرهنگ» که این محققان آن را «ریشه وضعیت» می‌دانند چیست؟ جواهری (۱۳۹۸) در پژوهش روشمند و دقیق «سیاست‌های فرهنگی در دانشگاه‌های دولتی» را نشان داده است و اذعان دارد که حتی در تحقق هدف‌های رسمی حاکمیت ناکام مانده است. پژوهش جامع جواهری (۱۳۹۸) ما را از شرح این سیاست‌ها بی‌نیاز می‌کند؛ اما صرفاً به سیاست زیست قرنطینگی دانشگاهی و پیامدهای آن می‌پردازم؛ چون این سیاست نقش مهمی در گسیختگی دانشگاه از جامعه دارد و از مهم‌ترین «نداشته‌های» دانشگاه امروزی ایران است که بایستی نو شود.

۵. نو کردن قرنطینگی

از آغاز انقلاب اسلامی، سیاست اسلامی‌سازی دانشگاه‌ها و غرب‌ستیزی و مدرن‌زدایی، گفتمان رسمی حاکم بر آموزش عالی شد و با فراز و نشیب‌هایی کم‌وبیش و با شدت و ضعف متفاوت در این چند دهه دوام آورد. یکی از ابعاد این گفتمان

«محلی‌گرایی» و پرهیز از بین‌المللی‌سازی آموزش عالی است (حسینی مقدم، ۱۳۹۶). در دوره پساانقلاب، سیاست اعزام دانشجوی به خارج، به‌ویژه در علوم انسانی و اجتماعی، به شدت محدود شد، برنامه درسی شامل منابع و متون آموزشی، واحدها و سرفصل‌ها، روش‌های تدریس، فضا و فرهنگ دانشگاهی و آموزشی براساس سیاست بین‌المللی‌زدایی و محلی‌گرایی طراحی و اجرا شد. حضور دانشجویان و دانشگاهیان غربی و اروپایی در دانشگاه‌های ایران عملاً منع شد و به دلیل سیاست‌ها و خط‌ومشی‌های دانشگاهی رسمی حاکم، از کشورهای دیگر امکان تحصیل و فعالیت دانشگاهی در آموزش عالی ایران محدود و حتی ناممکن شد؛ مگر برای دانشجویان مسلمان از کشورهای اسلامی مانند لبنان، سوریه، عراق، افغانستان و برخی کشورهای کوچک آفریقایی. این نیز صرفاً در چند سال اخیر تا حدودی گسترش یافته است و هنوز ساختار آموزش عالی ایران آماده جذب و پذیرش انبوه دانشجویان غیربومی نیست. دانشگاه‌های ایران از نظر بین‌المللی فاقد تنوع فرهنگی و زبانی مؤثر هستند. برنامه درسی و پردیس‌های دانشگاهی، امکان زیست چندفرهنگی را فراهم نمی‌آورند. حتی اعضای هیئت علمی نیز به دلیل محدودیت‌های سفرهای علمی و فرصت‌های مطالعاتی، کمبود رفت‌وآمد دانشگاهیان از کشورهای دیگر، مشکل زبان‌های خارجی، امکان تعامل و تبادل واقعی گسترده و مستمر در زیست‌جهان علم جهانی را ندارند. در دهه‌های پساانقلاب، دانشگاه در ایران در سیاست قرنطینه است سیاستی که بنیان آن محلی‌گرایی و بین‌المللی‌زدایی است.

پیامد سیاست محلی‌گرایی و بین‌المللی‌گریزی این شد که اکنون دانشگاه‌های ایران از منزوی‌ترین نظام‌های آموزش عالی امروز در جهان هستند و چند دهه است که در تحریم علمی، آموزشی و فرهنگی خودخواسته و تحمیلی گرفتار شده‌اند. پیامد این انزوا، رشد نایافتگی دانشگاه و دانشگاهیان است. مدرسان و دانشجویانی که فرصت معاشرت و همنشینی با مدرسان و دانشجویان کشورهای فرهنگ‌های دیگر را ندارند، نمی‌توانند همگام با جهان رشد کنند. زیست میان‌فرهنگی، لازمه حیات دانشجویی و استادی است.

دانشجویان و استادانی که در قرنطینه فکری و فرهنگی باشند، نه تنها نمی‌توانند متناسب با تحولات جهانی بالنده شوند، بلکه درگیر تنش‌های عاطفی و روانی می‌شوند. از جمله پیامدهای آشکار انزوا و قرنطینگی، میل دانش‌آموختگان برای مهاجرت از ایران است. دانشجویان و مدرسان پرورش‌یافته در فضای قرنطینگی، ممکن است در کوتاه‌مدت توسط سیستم کنترل، سرکوب و مدیریت شوند، اما در بلندمدت این دانش‌آموختگان آسیب‌های روانی می‌بینند و توانمندی‌های شناختی، عاطفی و رفتاری برای زندگی و قبول مسئولیت در جهان امروز را نخواهند داشت.

مدرس و دانشجویی که جهان را تنها از طریق رسانه می‌شناسد، کوچک بار می‌آید. مدرس و دانشجویی که در کنار خود مدرسان و دانشجویان چینی، افریقایی، امریکایی و اروپایی نبیند و با دیگری فرصت تعامل و همنشینی نیابد، اعتمادبنفس او رشد نمی‌کند؛ فرهنگ‌ها و زبان‌های گوناگون جهان را نمی‌آموزد؛ قابلیت‌های لازم و ضروری برای زندگی در جهان سیاره‌ای امروز را به‌دست نمی‌آورد؛ تصویری واقع‌بینانه از جهان پیدا نمی‌کند؛ شبکه روابط و تعاملات جهانی نمی‌سازد و سرمایه اجتماعی جهانی به‌دست نمی‌آورد؛ توانش تطبیقی‌اش رشد نمی‌کند و در نهایت این‌که حتی نمی‌تواند فرهنگ بومی و ملی خود را به‌طور عمیق بشناسد و بسیاری از یادگیری‌ها و شایستگی‌های دیگر را نیز کسب نمی‌کند.

ما بیش از اروپا و امریکا دانشگاه تأسیس کرده‌ایم. اما این ساختمان‌ها به‌رغم داشتن جرم سنگین، وزن معرفتی و فرهنگی کمی دارند. دانشگاه در نتیجه فقر آزادی آکادمیک، فقر استقلال نهادی، فقر روابط و فضای میان‌فرهنگی و نداشتن گفتمان رسالت، که منطق درونی علم و تفکر را نهادینه کند، دچار واپسماندگی از تحولات جامعه جهانی و حتی جامعه ایران شده است. دانشگاه دیگر مأمّن و پناهگاه جامعه و خانواده نیست. هر ساله جوانان زیادی به سودای خلاقیت، تفکر و پرسشگری به دانشگاه می‌آیند، اما بسیاری از آن‌ها نومید و ناکام می‌شوند، زیرا شرط بنیادی برای خلاق و پرسشگر بودن، شجاعت و شهامت است نه سرکوب و محافظه‌کاری. اگر قرار باشد دانشجویان و

مدرسان مدام مراقب رفتار و گفتار خود در کلاس و دانشگاه باشند و جسارت اندیشیدن و متفاوت بودن را از دست بدهند، دانشگاه نمی‌تواند با تحولات جمعیتی، فرهنگی و زیست‌محیطی جامعه و جهان همگام شود و نقش مغز متفکر جامعه را ایفا کند. رولو می‌در کتاب شجاعت خلاقیت نشان می‌دهد شرط هرگونه نوآوری، نواندیشی، و خلاقیت فکری، هنری و ادبی، شهادت و جسارت است. در فرهنگ دانشگاهی که فرصت جسارت‌ورزی از دانشجویان و مدرسان گرفته شود، نمی‌توان انتظار خلاقیت داشت. از این رو، در مقابل هر پدیده نو و هر تغییری ناتوان می‌شویم، خواه زلزله باشد، خواه اینترنت یا موبایل یا فناوری دیگر. بنیان‌های جامعه در مواجهه با پدیده‌های نوبه لرزه درمی‌آید؛ زیرا مغز یا همان نهاد علم، ناتوان از خلق نظریه‌ها، زبان، مفاهیم و گفتمانی است که جامعه را برای تغییرات آماده کند و مدیران نسل کنونی و آینده را نسبت به موقعیت خود آگاه و آماده نماید.

در نظر بگیریم که پیوند دانشگاه با جامعه نیازمند همراهی و همگامی دانشگاه با نیازهای پیچیده و هر لحظه نوبه نو شونده امروزی است. در «جامعه پرشتاب» که به تعبیر هارتموت ژزا (۱۳۹۸) شتاب تغییرات تکنولوژی موجب از خود بیگانگی شده و جهان در همهٔ ساحت‌ها با بحران شتاب بیش از اندازه مواجه است، این شتاب تکنولوژیک می‌رود که حتی دستاوردهای چند صد سالهٔ مدرنیته را نابود کند، در چنین محیط جهانی پیوند دانشگاه با جامعه فراتر از آن است که خدمات سازمانی و اداری و ایدئولوژیک برای سیستم سیاسی ارائه کند. در چنین محیطی، جامعه نیازمند دانشگاه نظریه‌پرداز، نقاد، خلاق، مستقل و مسئولی است که وظیفه بازاندیشی انتقادی جامعه، جهان و دانش را ایفا کند. در جامعه امروزی که تحولات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی ناشی از جهانی‌شدن، مهاجرت، رسانه‌ای‌شدن، و فناوری‌ها هر لحظه تشدید می‌شود، دانشگاه نمی‌تواند از راه اثبات برادری‌اش به ایدئولوژی‌ها با جامعه جوش بخورد.

تحکیم پیوند دانشگاه با جامعه می‌تواند از راه علم و اندیشه‌ورزی انتقادی و اصیل انجام شود. دانشگاه در این صورت برای جامعه کارکردهای مهمی دارد و نمی‌توان این

کارکردها را صرفاً با متر و مقیاس ریاضی و کمی کاربردهای تجاری و اداری یا کاربردهای ابزاری و بازاری ارزیابی کرد. جامعه امروزی با پرسش‌ها و چالش‌های بزرگی روبه‌روست که جز دانشگاه، نهادی قادر به پاسخگویی و مواجهه با آن‌ها نیست. الزامات فناورانه و پرسش‌هایی که علم، پیش روی جامعه قرار داده است می‌طلبد که دانشگاه در هر کشوری گفت‌وگوهای علمی جدی درباره پرسش‌های جهانی نو در جامعه خود را مطرح کند. برای مثال، به‌تازگی کتاب یوال نوح هراری (۱۳۹۷)، مورخ و نویسنده مردم‌پسند، با عنوان انسان خداگونه‌اش به فارسی ترجمه شد و بارها تجدید چاپ گردید. هراری می‌گوید با پیشرفت‌های فناوری نانو و هوش مصنوعی و سلول‌های بنیادی و علوم ژنتیک، بشر تا سال ۲۰۵۰ به موقعیت «نامیرایی» یا «خداگونه‌شدن» می‌رسد و به مدد رشد فناوری می‌تواند خود را از بند کار و درد و رنج برهاند و به دامن لذت‌های بی‌انتها بیفتد. اگر چنین وضعیت‌هایی پیش روی بشر باشد، پرسش‌های بنیادی مهمی برای انسان و جامعه ایرانی ایجاد می‌شود. تجسم کنید که انسان نامیرا شود؛ یا بدون نگرانی از بیماری و رنج بتواند هر طور خواست لذت ببرد و زندگی کند. در این صورت بخش بزرگی از آموزه‌های دینی و اخلاقی و فرهنگی ما با چالش روبه‌رو می‌شود. در جهان رسانه‌ای شده امروز، هر لحظه همگان از نوآوری‌های فنی و فکری جهان آگاه می‌شوند و به تعبیر آنتونی گیدنز این آگاهی باعث بازاندیشی^۱ در وجوه شناختی، عاطفی و رفتاری مردم و نهایتاً هویت آن‌ها می‌شود (گیدنز، ۱۳۷۸، ۴۷). کارکرد دانشگاه را می‌توان و ضروریست در همین جا جست‌وجو کرد؛ این که دانشگاه بتواند سوژه خلاق و نقادی پرورش دهد که به تعبیر جرارد دلانتی «شهروند تکنولوژیک» و «شهروند فرهنگی» کارآمدی باشد (دلانتی^۲، ۲۰۰۱).

پیوند دانشگاه و جامعه، شعاری ایدئولوژیک نیست که بتوان با برگزاری مراسم و اعطای نشان و جایزه و تقدیر از این و آن، این پیوند را ایجاد یا مستحکم کرد. چنین پیوندی از درون

1. reflexivity

2. Delanty

روابط ارگانیک و کارکردی و در طول زمان شکل می‌گیرد و تقویت می‌شود. این پیوند را دانشجویان از راه درونی‌سازی فرهنگ علم و ارزش‌های فرهنگی دموکراتیک، حقوق بشری، و از راه تمرین گفت‌وگو و بحث آزاد و مستقل در محیط دانشگاه می‌سازند. عامل یا نیروی اصلی پیوند دهنده دانشگاه به جامعه دانش‌آموختگان هستند. به میزانی که آن‌ها در محیط و فرهنگ دانشگاه بتوانند آمادگی‌ها و قابلیت‌های کیفی و اخلاقی و معرفتی ضروری برای ایفای مسئولیت‌های شهروندی و شغلی‌شان در جامعه را پیدا کنند، به همان میزان دانشگاه با جامعه پیوند می‌خورد. همچنین پیوند دانشگاه با جامعه به ظرفیت خلاقیت و اندیشه‌ورزی آزاد و مستقل دانشگاه و دانشگاهیان دارد.

همان‌طور که اشاره شد، جامعه امروز ایران با پرسش‌ها و نیازهای معرفتی و ضرورت‌های فناوری و نوآوری سطح بالا و پیچیده‌ای روبه‌روست. درحالی‌که پژوهش‌های عصب‌شناختی، هوش مصنوعی، علوم شناختی و فناوری نانو، موقعیت انسان را در کره زمین دستکاری می‌کنند و زندگی جدیدی را پیش روی مان می‌گذارند، ما هنوز در برابر برخی پرسش‌ها و ضرورت‌های ساده جامعه‌مان در مانده‌ایم. وقتی ما در زمینه وجوه فرهنگی و کارکردی دانشگاه با تردید و ابهام و دست به اعصاب سیاست‌گذاری و برخورد می‌کنیم، قادر به استفاده‌های کاربردی و عملی از دانش مدرن هم نیستیم. حوادث و بحران‌ها و عقب‌افتادگی‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی موجود کشور نشان‌دهنده این است که به‌رغم گسترش دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی کشور، نتوانسته‌ایم حتی برای مسئله‌های فنی و کاربردی از علم بهره ببریم. در سیل نوروز ۱۳۹۸ پیش‌بینی و تحلیل اقلیم‌شناختی در زمینه شدت و دامنه خسارات و تبعات آن صورت نگرفته بود. یا دپارتمان‌ها و مراکز تحقیقاتی علوم زمین، جغرافیا و محیط زیست ما توانایی ارائه راهبرد برای سیل‌های ویرانگر نداشتند؛ یا این که نظام حکمرانی ما آمادگی ندارد از دانش‌های روز دانشگاه‌ها استفاده عملی نماید. در هر حال پیامد این سیل این شد که بیش از ۷۳۰ اثر تاریخی و فرهنگی ایران آسیب جدی دیدند (فاضلی، ۱۳۹۹). می‌شود گفت سیل پیوند دانشگاه با جامعه را نیز با خود شست و برد.

پایان سخن

پرسش این بود که چه نسبتی میان دانشگاه و جامعه است؟ اینکه این پرسش از کجا می‌آید و چرا و چگونه صورت‌بندی می‌شود، واکاوی شد. دو گفتمان کلان برای پیوند دانشگاه و جامعه شکل گرفته است: (۱) گفتمان حمایتی و خدماتی؛ (۲) گفتمان هویتی و فرهنگی. ایده نظری که بر پایه آن این گفتمان‌ها را تشخیص داده و تفکیک کردم، نظریه مدرنیته و تجدد بود. توضیح دادم که دانشگاه پاره‌ای از مدرنیته است و جامعه مدرن، دانشگاه را هویت و روح خود می‌شناسد. در ایران نیز تجدد شکل گرفته است و بسته به این که حکومت‌ها چه تلقی و نسبتی با تجدد دارند، تسهیل‌کننده یا بازدارنده پیوند دانشگاه و جامعه می‌شوند.

پیوند دانشگاه و جامعه را می‌شود در دو سطح توضیح داد: «سطح عمیق» و «سطح ظاهری» و «سازمانی». در سطح عمیق، دانشگاه زمانی با جامعه درمی‌آمیزد که دانشجویان از طریق آموزش و یادگیری ارزش‌ها، دانش‌ها و بینش‌های علم و فرهنگ مدرن بتوانند سوژه مدرن شوند و شخصیت و قابلیت‌های مدنی و معرفتی امروز و مدرن را بیاموزند و درونی کنند. پیوند عمیق دانشگاه با جامعه، هنگامی ممکن می‌شود که سیاست و گفتمانی فرهنگی کشور در تضاد و تعارض با فرهنگ و گفتمان علم مدرن نباشد و بنیان‌های هستی‌شناسانه و فرهنگی علم مدرن را مغایر ارزش‌ها و اصول فرهنگی خود نداند. پیوند ظاهری یا کم‌عمق، پیوندی است که علم مدرن را ابزار می‌شناسد و آن را به فناوری تقلیل می‌دهد. در سطح ظاهری، دانشگاه از طریق ایجاد روابط سازمانی با صنعت، ادارات و دولت، خدمات پژوهشی و مشاوره‌ای می‌دهد. از همان ابتدای تأسیس دانشگاه در ایران در دوره قاجار برای این سطح پیوند عمیق دانشگاه با جامعه چالش داشتیم؛ بیشتر خواهان خدمات و حمایت‌های دانشگاه بودیم و کمتر آماده جذب و هضم فرهنگ و ارزش‌های علم و عقل‌گرایی مدرن. اما این موضوع شدت و ضعف متفاوتی در تاریخ تجدد ما دارد. در دوره قاجار و پهلوی تا سال ۱۳۳۰، دانشگاه پیوند ژرف‌تری با جامعه ایران داشت؛ اما از زمان ظهور اقتصاد نفتی و دولت رانتهی و بعد از انقلاب ۱۳۵۷

فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران

۱۱۲

دوره ۱۸، شماره ۲
تابستان ۱۴۰۴
پیاپی ۷۰

و متأثر از ایدئولوژی سیاسی حاکم، نسبت و پیوند دانشگاه و جامعه سطحی و سازمانی شد و نظام سیاسی دانشگاه را سازمانی خدماتی دانست که به دلیل سیطره سکولاریسم در علم و فرهنگ مدرن، روح دانشگاه را مغایر گفتمان سیاسی دینی می‌داند. این تلقی از دانشگاه مانع پیوند عمیق دانشگاه با جامعه می‌شود. نظام سیاسی تأکیدی بر ارتقای کیفیت آموزشی دانشگاه ندارد، زیرا آموزش و برنامه درسی فضایی است که دانشجویان از این طریق فرهنگ و ارزش‌های مدرن را می‌آموزند و درونی می‌سازند. سیاست کنترل سیاسی برنامه درسی و فرهنگ دانشگاه، قرنطینه‌سازی و محلی‌گرایی، مانع از پرورش و شکل‌گیری سوژه مدرن در دانشگاه شده است. این‌ها برخی عواملی هستند که پیوند دانشگاه و جامعه را در سطح ژرف مسئله‌دار ساخته‌اند.

با توجه به دیدگاهی که طرح شد، مهم‌ترین کاری که دانشگاه می‌تواند و شایسته است برای تحکیم پیوند ژرف با جامعه انجام دهد، احیای کلاس درس و توجه به کیفیت آموزش است. مأموریت و رسالت اصلی دانشگاه، رسالتی که به تعبیر هری لوئیس تاریخ به این نهاد داده، آموزش و تربیت است (لوئیس، ۱۳۹۸) نه «تولید مقاله» و «تولید آمارهای بروکراتیک از شاخص‌های مدیریتی عملکرد آموزشی و پژوهشی دانشگاه». دانشگاه برای تربیت انسان و سوژه مدرن است؛ انسان مسئولیت‌پذیر و شجاع، نه محافظه‌کار؛ انسان آگاه و درستکار، نه متظاهر و فریبکار. اگر آموزش احیا شود، دانشگاه هم خلاق و بارور می‌شود. به‌زعم دونالد گیلیس، سامان دادن به پژوهش جز از طریق احیای آموزش ممکن نخواهد بود (گیلیس، ۱۳۹۶). اگر فرایندهای یاددهی و یادگیری بهبود یابند، انسان متفکر تربیت می‌شود و خود راه درست را خواهد یافت. با پول و تخصیص بودجه نمی‌توان پژوهشگر تربیت کرد. پژوهشگر در سایه استادان اندیشمند، فرهنگ و فضای آزاد و ترغیب‌کننده دانشگاهی پرورش می‌یابد.

نکاتی که در این جا بیان شد، در سال‌های اخیر توسط محققان دانشگاه‌پژوهی ایران با دقت و کیفیت طرح و ارائه کرده‌اند. انتشار و ترویج این پژوهش‌ها و متون می‌تواند گفتمان آموزش عالی در ایران را تغییر دهد و بر پیوند دانشگاه و جامعه تأثیر بگذارد. اما

این متون تا این لحظه نتوانسته‌اند حوزه عمومی و حتی گفت‌وگوهای درون دانشگاه‌ها را به نحو جدی متأثر سازند. ضروری است که این متون و مباحث و نتایج آن‌ها همگانی شود و در اختیار دانشجویان و استادان و جامعه قرار گیرد.

پیوند دانشگاه با جامعه صرفاً متأثر از نظام سیاسی نیست. تکنولوژی نقش تعیین‌کننده‌ای در جامعه معاصر دارد. در دو دهه اخیر با ظهور جامعه شبکه‌ای و اطلاعاتی و انقلاب ارتباطات، کیفیت زندگی دانشجویی و دانشگاهی تغییر کرده است. این تغییر در جامعه ایران از این نظر اهمیت دارد که قدرت نظام سیاسی برای کنترل دانشگاه را کاهش داده است و باعث شکل‌گیری تعاملات جدید میان دانشگاهیان و جامعه شده است. در این فضای دیجیتال، مجازی و شبکه‌ای شده، دیوارهای دانشگاه نمی‌توانند دانشگاهیان را محدود کنند؛ و دانشگاه دیگر نمی‌تواند نهاد کنترل و مهار نیروی انسانی باشد. دانشجویان سرخورده و عاصی از فضاهای دانشگاهی که امکان و جسارت پرسشگری علنی ندارند و استادانی که از تحقیر ساختاری از سوی نظام بوروکراتیک و اجرایی خسته شده‌اند، از طریق فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی فرصتی برای گرد هم آمدن و گفت‌وگو می‌یابند. دانشجویان و اساتید در گروه‌های مجازی، تجارب مشترک خود را در میان می‌گذارند و از طریق تعامل و گفت‌وگو با دانشگاه‌ها و عرصه جهانی علم، آرزوها و افق انتظارات تازه‌ای می‌یابند. به خود حق می‌دهند در فضای دانشگاه با دانشجویان و استادانی از فرهنگ‌ها، اقوام و ادیان مختلف همنشین شوند و فضای میان‌فرهنگی و چندفرهنگی را تجربه کنند. اما در دانشگاهی که اجازه بده‌بستان‌های علمی بین‌المللی را نمی‌دهد، دانشجویان و استادان دیگر فضایی برای تنفس نمی‌یابند.

نسل جدیدی از یادگیرندگان وارد میدان شده‌اند که خواهان یادگیری مفید و عمیق هستند و از طریق دسترسی به منابع جهانی، اساتید، دانشگاه و برنامه درسی را به چالش می‌کشند. امکان دسترسی به دانش، منابع و کتاب‌ها به‌طور کم‌وبیش آسان، رایگان و همگانی فراهم شده است. در فضای رقابتی امروز، دانشگاه‌ها نیز همچون بنگاه‌های

تجاری و اقتصادی درگیر رقابتی شدیدند. دانشگاه‌ها اگر خواهان پیوند با جامعه‌اند
لاجرم نیازمند نوآوری در پژوهش و ارتقای کیفیت در آموزش و فراهم کردن فضای
خلاقیت و خودشکوفایی برای دانشجویان و مدرسان هستند. پیوند با جامعه به معنای
تعامل ارگانیک و کارکردی با فرهنگ و اقتصاد است.

- احمدی، معصومه (۱۳۹۹). اقتراح تعلیم ابتدایی یا تعلیم عالیّه (مجله آینده ۱۳۰۴-۱۳۰۵). تهران: مؤسسه مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- اعتمادی‌فر، سیدمهدی (۱۳۹۷). دانشگاه از منظر دانشجویان. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- آلتوسر، لویی (۱۳۸۷) ایدئولوژی و ساز و برگ های ایدئولوژیک دولت (ترجمه روزبه صدرا). تهران: نشر چشمه.
- بانک جهانی (۱۳۹۳). سیاست‌گذاری نوآوری در عصر جهانی‌شدن؛ راهنمایی برای کشورهای درحال توسعه (ترجمه هادی زارع). تهران: مرکز ملی جهانی‌شدن.
- باومن، زیگمونت (۱۴۰۳) مدرنیته سیال (ترجمه حمیده محمدزاده). تهران: نقد فرهنگ.
- بک، اولریش (۱۳۹۷) جامعه خطر؛ به سوی مدرنیته ای نوین (ترجمه رضا فاضل و مهدی فرهمندنژاد). تهران: ثالث.
- توفیق، ابراهیم؛ یوسفی، سیدمهدی؛ و حیدری، آرش (۱۳۹۹). مسئله علم و علم انسانی در دارلفنون عصر ناصری. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- جاودانی، حمید (۱۳۹۹). دگرگشت‌های آموزش عالی و آینده پیش رو. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- جلانی‌پور، حمیدرضا (۱۳۹۲). جامعه‌شناسی ایران: جامعه کژمدرن. تهران: نشر علم.
- جواهری، فاطمه (۱۳۹۸). سیاست‌های فرهنگی در دانشگاه‌های دولتی (۱۳۵۷-۱۳۹۷). تهران: دفتر برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم.
- حسینی‌مقدم، محمد (۱۳۹۶). دانشگاه ایرانی: گذر از محلی‌گرایی به بین‌المللی‌گرایی. در: رحمانی، جبار، پرسش از دانشگاه ایرانی. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- ذکایی، محمدسعید؛ و محمدجواد اسماعیلی (۱۳۹۰). جوانان و بیگانگی تحصیلی و دانشگاهی. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- شایگان، داریوش (۱۳۹۶). افسون‌زدگی جدید: هویت چهل تکه و تفکر سیار (ترجمه فاطمه ولیانی). تهران: نشر فرزانه‌روز.
- فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۹۴). تجربه تجدد؛ رویکردی انسان‌شناختی به امروزی شدن فرهنگ ایران. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۹۹). بازسازی ذهن‌های سیل‌زده. در: فرهنگ و فاجعه؛ جستارهایی انسان‌شناختی درباره مصیبت‌های جمعی در ایران. تهران: نشر فرهامه.

فراس‌خواه، مقصود (۱۳۹۷). گاه و بی‌گاهی دانشگاه در ایران؛ مباحثی نو و انتقادی در باب دانشگاه‌پژوهی، مطالعات علم و آموزش عالی. تهران: انتشارات آگاه.

کاظمی، عباس. و همکاران (۱۳۹۶). مطالعات فرهنگی و اجتماعی کلاس درس دانشگاهی. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

گیدنز، آنتونی (۱۳۷۸). تجدد و تشخیص: جامعه و هویت شخصی در عصر جدید (ترجمه ناصر موفقیان). تهران: نشر نی.

گیلیس، دونالد (۱۳۹۶). پژوهش را چگونه باید سامان داد؟ (ترجمه مصطفی تقوی و زهره کریمیان). تهران: نشر اختران. (تاریخ اصل اثر ۲۰۰۸)

لویس، هری (۱۳۹۸). نگاهی انتقادی به دانشگاه هاروارد (ترجمه مرتضی مردیها). تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

لیوتار، ژان فرانسوا (۱۳۸۹). وضعیت پست مدرن؛ گزارشی درباره دانش (ترجمه حسینعلی نوذری). تهران: گام‌نو. نجاتی حسینی، محمود (۱۳۹۶). تبارشناسی کلاس درس در ایران. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

هارتموت، رزا (۱۳۹۸). شتاب و بیگانگی (ترجمه حسن پورسفیر). تهران: نشر آگه. (تاریخ اصل اثر ۲۰۱۴)

هراری، یووال نوح (۱۳۹۷). انسان خداگونه (ترجمه زهرا عالی). تهران: نشر فرهنگ نو.

Barnett, R. (1990). *The Idea of Higher Education*. London: Open University Press.

Barnett, R. (2016). *Understanding the University: Institution, Idea, Possibilities*. New York, NY: Routledge.

Delanty, G. (2001). *Challenging Knowledge: The University in the Knowledge Society*. Open University Press.

Derrida, J. (2004). *Eyes of the University*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Reading, B. (1997). *The University in Ruins*. Harvard University Press.